

IVO BRKLJAČIĆ

EKOLOGIJA KAO TEORIJA SVJETSKOG EKONOMSKOG RAZVOJA

Postavljanje problema

Što brži i skladniji ekonomski razvoj neprijeporno je misao vodilja ekonomske politike svih zemalja suvremenog svijeta. Upravo stoga što ne postoji zemlja ili vlada kojoj je ideal stagnantna privreda, vrlo čudno i zastrašujuće djeluje poruka koju posljednjih godina čujemo s mnogih strana: čovječanstvo bi moralo usporiti ekonomski razvoj, ili ga čak zaustaviti na postojećem nivou, ukoliko želi da danas rođene generacije prožive čovjeka dostojan život u stoljeću koje je pred njima.¹

Ograničenost mnogih važnih sirovina i izvora prehrane kao i sve veće zagađivanje čovjekove okoline isključuju, kako tvrde i mnogi drugi ozbiljni učenjaci, daljnji porast svjetskog stanovništva po prosječnim stopama na koje smo se navikli računati u posljednjim decenijama. Štoviše, tvrdi se da ni zaustavljanje porasta stanovništva ne rješava problem ukoliko postojećih blizu četiri milijarde ljudi nastave na dugi rok zadovoljavati svoje rastuće potrebe postojećim tempom.

Kada istupa sa sličnim više ili manje pesimističkim prognozama, ekologija nam se ne predstavlja »samo« kao relativno mlada sintetična »nauka koja se bavi odnosima i procesima koji postoje ili se stvaraju između ljudi i drugih živih bića, te između njih i njihove nežive okoline.«² Ona je, a to je uvijek kada je riječ o tzv. humanoj ekologiji, eminentno jedina ili više u nizu teorija *ekonomskog razvoja*, pa je kao takvu u ovome radu i promatramo.

Predmet i metoda humane ekologije

Spoznaja da je ekonomski razvoj osnova svekolikog napretka društva starija je od industrijske (kapitalističke) civilizacije i za nju karakterističnih energetskih i socijalnih kriza. Naučno obrazloženje te spoznaje relativno je novijeg datuma. Klasična građanska politička ekonomija uvela je taj problem u modernu ekonomsku znanost, a Marx je ovu stimulirao da trajno istražuje

¹ Dennis Meadows i suradnici: *Die Grenzen des Wachstums*, Stuttgart, 1972.

² Đorđe Pribičević: *Ekonomija i ekologija*, »Naše teme«, br. 11/1972, str. 1797.

posebne »slučajeve« njegove znamenite opće postavke o determiniranosti društvenog razvoja stupnjem razvoja materijalnih proizvodnih snaga.³ Jedan od tih posebnih aspekata — teorija o ekonomskom razvoju i povijesnoj ograničenosti kapitalizma — predmet je Marxova životnog djela, kojemu se uz bok često stavlja i ponekad suprotstavlja ovo ili ono najnovije djelce iz područja ekologije.⁴

Ekologija se kao znanost počela brže razvijati tek u drugoj polovici XIX. stoljeća. Riječ ekologija dolazi od grčkih riječi »oikos« (dom, kuća, susjedstvo) i »logos« (riječ, smisao, nauka). Kao znanost o zajedničkom domu, ili u rječniku biologije o odnosima u vezi s granicama »staništa« živih bića, ekologija je dugo vremena bila svedena na to da predstavlja poseban granu biologije. Tako se još u Websterovu rječniku iz godine 1956. ekologija izriječno definira kao »*biologija* (podcrtao I. B.) koja se bavi uzajamnim odnosima između organizama i njihove okoline«.⁵

Unutar tako određena predmeta »opće« ekologije s vremenom se formira »humana ekologija«, koja se ubrzo našla na području dotad rezerviranom za posebne znanstvene discipline kao što su sociologija, demografija, tehnologija i ekonomija. Tome je pripomogla upravo činjenica što se s razvitkom posebnih znanstvenih disciplina povećava opasnost da se od drveća ne vidi šuma. Problem kretanja stanovništva od pamtivjeka je zanimao ekonomiste i demografe. Primjena i način korištenja industrijske tehnike predmet je istraživanja tehnologa itd. S obzirom da svijet danas predstavlja sve više cjelinu, te nikomu nije svejedno što se zbiva u njegovim pojedinim dijelovima, ojačala je i svijest o nužnosti da se problemi njegova razvoja proučavaju u njihovoj cjelovitosti. Toga zadatka prihvatila se »humana ekologija«, koja se po Duncanu bavi u prvom redu »organizacijom, stanovništvom, okolinom i tehnologijom«.⁶

Prema tome, posebnost predmeta istraživanja humane ekologije i jest upravo u tome što pobrojene fenomene istražuje u njihovoj uzajamnoj povezanosti sa stajališta razvoja svijeta u cjelini i perspektiva njegova »biološkog« opstanka. Nju ne zanima pitanje što znači rast svjetskog stanovništva od dva ili više posto sam o sebi, nego što to znači s obzirom na sirovinske i prehrambene izvore, odnosno uspostavljanje jedne drukčije relativne ravnoteže čovjeka s prirodnom i ljudskom sredinom koja ga okružuje.

Značaj predmeta humane ekologije (u daljnjem tekstu jednostavno »ekologije«) doveo je do osnivanja čitavih pokreta i saveza u najvećem broju država sa zadaćom da razvijaju *ekološku svijest* u društvu, da se bore protiv zagađivanja čovjekove okoline u granicama u kojima je to moguće s obzirom na potrebu planskog usmjerivanja i samog tehničkog progressa.

Upravo u tom pitanju počinju prvi nesporazumi oko predmeta i metoda ekologije kao znanosti.

³ Karl Marx: *Prilog kritici političke ekonomije*, Kultura, 1956, str. 8—9.

⁴ Tako npr. »The Guardian« ocjenjuje da je ekološko djelce E. Goldsmitha i R. Allena *Planspiel zu Überleben* (Deutsche Verlags-Anstalt, 1972.) ni više ni manje nego »najvažniji društvenopolitički dokument od kako je objavljen 'Komunistički manifest' Karla Marxa«. Knjiga se oslanja na neka istraživanja Forrestera i Meadowsa, pa bi po logici tog lista istu visoku ocjenu zasluživala i njihova djela.

⁵ *Websters New Collegiate Dictionary*, izdanje od 1956.

⁶ *Encyclopaedia Britannica*.

Iscrpne analize o tome što bi u budućnosti značio porast stanovništva od dva posto godišnje postojale su i prije pojave Meadowsove knjige *Granice rasta*. Predsjednik Svjetske banke McNamara izveo je prije nekoliko godina jednu stravičnu računicu koja ujedno i fascinira svojom slikovitošću, a otprilike glasi:

Čovječanstvu je bilo potrebno šesnaest stoljeća da udvostruči stanovništvo svijeta od oko 250 milijuna, koliko je brojilo u prvom stoljeću nove ere. Današnjih više od tri milijarde ljudi podvostručit će taj broj za 35 godina, da bi svjetsko stanovništvo nakon toga raslo po stopi od dodatne milijarde svakih osam godina.

Daljnje projekcije situacije nakon 2000. godine izazivaju maštu i čine takvu statistiku jedva shvatljivom.

Ako danas rođeno dijete doživi sedamdeset godina, ono će poznavati svijet od 15 milijarda ljudi. Njegov unuk dijelit će planetu sa 60 milijardi stanovnika.

Za oko šest i pol stoljeća od danas — što predstavlja neznatno razdoblje koje nas dijeli od pjesnika Dantea — stajalo bi po jedno ljudsko biće na svakoj četvornoj stopi zemlje: mašta užasa kojoj ni Danteov pakao nije ravan.⁷

Planskim rješavanjem ovog problema bavi se najuspješnije Japan, ali za njim ne zaostaju ni mnoge druge zemlje. Stoga i nismo skloni dijeliti s McNamarom i brojnim autoritetima s područja ekologija njihove bojazni te vrste. U svijetu podijeljenom različitošću društvenih sistema i državnim granicama taj problem ima i svoje političke aspekte, koji nas na ovom mjestu ne zanimaju.

Bilo da raspravlja o problemima populacije ili sve veće zagađenosti čovjekove okoline, ekologija kao sintetična znanost ne može po prirodi predmeta svoga interesa zaobilaziti pitanje stvarnog ili poželjnog ekonomskog razvoja. Metodološki gledano, svaka ekološka rasprava implicira na indirektan ili direktan način stavove o tome kakav ekonomski razvoj ovaj ili onaj autor smatra rješenjem koje obećava svladavanje postavljenih »bioloških« problema modernog čovječanstva.

S obzirom na predmet istraživanja, držimo da je danas teško praviti razliku između marksističke i građanske ekologije, jer je područje istraživanja određeno kao jedno te isto. To nije tako s ekonomijom i mnogim drugim društvenim znanostima. S druge strane, s obzirom na metode istraživanja i zaključke izvedene iz analiza istog interesnog područja, moguće je i potrebno razlikovati dvije različite ekologije kao dvije u osnovi različite teorije ekonomskog razvoja.

Opravdanost takvog razlikovanja ne zamjećuje većina domaćih autora rasprava iz ovog tako popularnog područja koje golica maštu najšireg kruga čitalaca i televizijskih gledalaca. Napokon, zar je ikome svejedno kakvo je stanje sa svjetskim rezervama nafte i da li će njegova djeca sutra živjeti u prenapućenom svijetu neizlječivo zaraženom bolešću i glađu?

⁷ Robert S. McNamara: *Adress to the University of Notre Dame*, Notre Dame, May, 1969, str. 4.

Ono što je zajedničko i marksističkom i građanskom pravcu ekoloških istraživanja svakako je naglašavanje potrebe planskog reguliranja ekonomskog razvoja u najširem smislu te riječi. No tu odmah ponovno izbijaju na vidjelo bitne razlike.

Očito je, naime, da se već spominjano djelo Goldsmitha i Allena ne može nipošto smatrati »najvažnijim društveno-političkim dokumentom otkako je objavljen 'Komunistički manifest' Karla Marxa upravo stoga što se u toj i u većini ekoloških rasprava ekonomski i društveni razvoj planira apstraktno. Drugim riječima, mi možemo zamisliti da se iz jednog »svjetskog« centra tehnički savršeno koordinira energetska politika, politika stanovništva i socijalna politika na način koji će omogućiti čovječanstvu da »trajno preživi«... No ono što je iz cjelokupnog dosadašnjeg povijesnog iskustva nezamislivo odnosi se na pretpostavku da se radi o postojećem društvu u kojem se ništa ili gotovo ništa ne mijenja: ni s gledišta proizvodnih odnosa, ni s gledišta drukčije raspodjele proizvodnih mogućnosti članova svjetske porodice nacija i država. Siromašni bi još više osiromašili i za njih bi sa stotinjak dolara godišnje po stanovniku bilo malo važno što bi u 2000. godini Japan s 23.200 dolara bio daleko ispred standarda građana SAD sa »vega« 11.000 dolara.⁸

Zar nisu kršćanstvo i mnoge druge religije oduvijek pozivale na odricanje u karitativne svrhe, ističući štedljivost i poštivnost prema bližnjem kao najviše vrijednosti? Građanska ekologija kao teorija ekonomskog razvoja rukovodi se u biti istim etičkim načelima kao osnovnom metodom svojih zaključivanja. A tom metodom, kao što je poznato, svijet je moguće jednako popravljati kao i vladati njime na stari način. Mijenjati ga nije moguće, pa čak ni konzervirati postojeće proizvodne odnose u svijetu, do čega je mnogim ekolozima zapravo najviše i stalo kod planiranja recepata po kojima čovječanstvo može »preživjeti« ove ili one krize.

Po prirodi predmeta svojih istraživanja (organizacije, stanovništva, okoline i tehnologije) ekologija nije i ne može biti »neutralna« nauka. Bilo da ističe ili prešućuje problem preraspodjele društvenog bogatstva u suvremenom svijetu, ekologija je uvijek *angažirana* znanost u smislu angažirane teorije ekonomskog i društvenog razvoja.

Pozitivni interes za probleme čovjekove okoline pridonio je tome da danas gotovo nema ljudi koji nisu »ekološki svjesni«. Pa ipak, čini nam se previše smjelim tvrditi da ekologija samim time postaje poseban pogled na svijet u kojem živimo. Ekološka svijest, kao i svijest o potrebi higijene ili opreza u gradskom prometu, vrlo malo govori o tome kakav je čiji pogled na svijet. »Međutim, kada Berlinguer kaže da je ekologija stvaralački nastavak marksizma, to se manje odnosi — smatra N. Prelog — na mogućnosti »spajanja« tih dvaju pogleda na svijet, a više predstavlja priznanje ekološkim temama koje vode svjetskoj integraciji i socijalizaciji.«⁹

Umjesto razlikovanja marksističke i nemarksističke ekologije pisac navedenog komentara i nehotice podržava ocjene građanskih ekologa o tome da

⁸ Dennis Meadows: *Isto*, str. 34.

⁹ Nenad Prelog: *Ekološka kriza i ekološka svijest kao društvene činjenice*, »Naše teme«, br. 4/1973, str. 792.

je ta ekologija uistinu poseban pogled na svijet, koji se svojom originalnošću i »revolucionarnošću« može mjeriti s marksističkim pogledom na svijet.

Iako je tzv. ekološka svijest, u smislu shvaćanja da naš planet predstavlja u biti zatvoren sustav međusobno ovisnih pojava i odnosa, rezultat tek relativno novijeg doba, nastojanja su u smislu takvih shvaćanja slave koliko i ljudsko mišljenje. Dakako, granice našeg svijeta nisu bile iste u vrijeme Rimskog Carstva i danas, niti su ideali kojima su se ljudi nadahnjivali u to doba bili istovjetni s onima koji suvremene »križare« nagone na stvaranje planova o pohodima na bliskoistočne zemlje bogate drugim vrijednostima od onih koje su nekada bile na cijeni.

Rijetko je koja knjiga u novije vrijeme izazvala toliko polemika i straha koliko već spomenuta »biblija« građanske ekologije *Granice rasta*. Ta studija polazi od nedokazanih pretpostavaka o budućem razvoju svijeta. I dakako, ako se pretpostavi da će čovječanstvo biti i ubuduće ovisno o istim sirovinama i tehnologiji, da će rasti po istim stopama rasta itd., rezultat mora biti slika mogućeg pakla budućnosti na Zemlji prema kojoj je Danteov pakao naivna igrarija pjesničke mašte. U svakom slučaju, »dilema« suvremenog svijeta ne sastoji se u naivnom pitanju kojemu se unaprijed zna odgovor: da li je moguće »jednostrano« zaustaviti razvoj svih zemalja ili to nije moguće?¹⁰ To naravno nije moguće, i to ne samo s toga što bi time zemlje u razvoju bile »prikraćene«. Teorija stagnacije neprihvatljiva je još više za visokorazvijene kapitalističke zemlje. Zakon akumulacije bio je i ostaje jedan od temeljnih zakona kapitalističkog načina proizvodnje. Taj bitno dinamični karakter kapitalističke proizvodnje ne protuslovi Marxovu učenju o cikličkom karakteru te proizvodnje. Ili, kao što je to izrazio Schumpeter, »stacionarni kapitalizam jest *contradictio in adjecto*«. ¹¹

Iako se ekologija danas sve više razvija kao sintetična znanost, ona je i dalje upućena na parcijalna istraživanja pojedinih problema od kojih se sastoji njezin predmet istraživanja. Problemi razvoja stanovništva, prehrane i uopće sirovinske baze, zagađivanja okoline itd., spadaju u ekologiju, ali isto tako i u posebne, tradicionalne znanstvene discipline. Otuda imamo dvostruku opasnost kompromitacije te važne nauke, odnosno ljudi koji sebe smatraju ekolozima. Prva je opasnost ta da se od drveća ne vidi šuma, o čemu je već bilo govora. Druga je i ozbiljnija opasnost da se o pojedinim stručnim problemima govori i piše na nestručan ili senzacionalistički način.

Na ovu drugu opasnost upozorio je nedavno dr Branko Svetličić, koji se profesionalno bavi nekim aspektima borbe protiv zagađivanja okoline. Zagađivanje se svakako dnevno vrši izlivanjem kemikalija i deterdženata u vodene tokove, povećava se koncentracija otrovnih materija u zraku koji udišemo itd. No umjesto da se pozornost javnosti usmjeruje na stvarne probleme, mnogi ekolozi povelili su bučnu kampanju protiv upotrebe pesticida (sredstava protiv štetočina), iako nije uopće dokazano da je njihova upotreba praćena mjerljivim promjenama u povećanju učestalosti bilo kakvih bolesti ili povećanju sklonosti k nekim bolestima u ljudi.

¹⁰ Nenad Prelog: *Isto*, str. 790.

¹¹ J. A. Schumpeter: *Capitalism in the Postwar World*, u knjizi S. E. Harris, *Postwar Economic Problems*, McGraw-Hill, New York, 1943, str. 117.

Pa ipak, pojedini popularizatori ekologije u nas pišu na temu intenzifikacije poljoprivrede (tzv. Zelene revolucije) na slijedeći način o pesticidima, kao maltene glavnoj opasnosti za biološki opstanak čovjeka: »I na kraju, manje više je poznato da je okolina već danas zatrovana s oko 500 000 tona DDT-a, te da se to trovanje i dalje nastavlja tempom od 50 000 tona godišnje, iako je on zabranjen u mnogim zemljama, pa i od strane specijaliziranih organizacija Ujedinjenih nacija (WHO, FAO itd.). Bez obzira na to radilo se o kemijskim sredstvima koja su potrebna za brži rast biljaka i za tovljenje životinja, ili je riječ o insekticidima, herbicidima i drugim zaštitnim sredstvima, oni su danas prisutni u 30 posto svih prehrambenih proizvoda koje konzumiram. S jedne strane to naravno rađa opasnosti epidemiološke prirode, dok se druge strane očigledno dolazi do pada kvalitete hrane.

Primjer Zelene revolucije tako postaje značajan upravo kao primjer jednodimenzionalnog mišljenja i jednosmjernih odluka, kao primjer neuviđanja pravila povratne sprege. S istim se greškama susrećemo i pri 'kupovanju tehnologije' koja nije primjerena određenim uvjetima.¹²

Za izvoz kakve tehnologije se zalažu visokorazvijene zemlje kada su u pitanju nerazvijene zemlje u kojima je i odbačena konzerva »velika vrijednost« (zapadnonjemački ministar E. Eppler na Četvrtoj svjetskoj konferenciji OUN za industrijski razvoj u Berlinu), posebno je pitanje. Na ovom je mjestu dovoljno istaknuti negativne posljedice sličnih nekritičkih preuzimanja »ekoloških istina« koje su neistinite. »Već danas u svijetu hrane ima premalo i milijuni ljudi stalni su kandidati za smrt od gladi. Možemo se žaliti koliko nas volja — naglašava dr. Svetličić — da industrijski pilići nisu tako sočni kao domaći, ali dok milijuni djece ljudi širom svijeta gladuju, to ostaje filozofija sitih.

Bez pesticida prinos hrane u svijetu bitno bi se smanjio i to bi neposredno dovelo — osobito u nerazvijenim područjima svijeta — do katastrofe (podcrtao I. B) kojoj se obim jedva može zamisliti. Osim toga pesticidi su izvanredno značajni u iskorjenjivanju bolesti koje se prenose putem životinja i insekata i nezamjenjivi su u javnom zdravstvu, naročito u nerazvijenim zemljama. Tako je npr. sistematska upotreba DDT-a u Srilanki (Cejlon) dovela do toga da je prije par godina malarija praktički bila iskorijenjena. A tada je Srilanka počela imitirati Ameriku odustala od upotrebe DDT-a i danas opet ima nekoliko milijuna bolesnih od te teške bolesti. Značenje pasticida za zdravlje naroda najbolje je ocijenio bivši predsjednik Svjetske zdravstvene organizacije dr. Candan kad je nedavno izjavio da bi napuštanje upotrebe DDT-a (i drugih pesticida) 'bila najveća tragedija u povijesti čovječanstva'¹³

Prema tome, ekološko značenje pesticida upravo je obratno od onoga koje im se u mnogim ozbiljnim ekološkim raspravama pridaje. Slično je i s nekim drugim »istinama« koje pogoduju širenju psihoze straha i privida da se danas truje i umire od zagađenog zraka više ljudi nego što je nekada ginulo zbog pomanjkanja higijene i time uzrokovanih epidemija golemih razmjera. Tako se tvrdi npr. da na nekim područjima Baltičkoga mora već danas nema kisika, pa prema tome ni života. Isti se trend navodno uočava i na području Jadrana,

¹² Nenad Prelog: *Isto*, str. 786—787.

¹³ Dr. B. Svetličić: *Filozofija sitih*, »Studentski list«, br. 13 od 18. XII 1973.

odnosno Sredozemlja i drugih mora i oceana. »Kisika u atmosferi ima toliko da bi, čak i da fotosinteza u morima odmah prestane, trebalo milijun godina da koncentracija u atmosferi spadne sa 21 posto na 19 posto. Ipak, još uvijek se pojavljuju smiješni proračuni bazirani na spomenutim strahovanjima, npr. da će smrt oceana nastupiti u 1979. godini.«¹⁴

Neznanstvene prognoze i na senzaciju sračunatu naslovi mnogih ekoloških djela (»Može li svijet propasti«, »Kako preživjeti« i sl. naslovi) nanose više štete nego koristi ovoj mladoj znanosti. S druge strane, svijet je već danas postao »veliko selo«, čime se ponajviše i objašnjava računica po kojoj gotovo polovica svih izdanja koja se tiskaju u svijetu obrađuju na neki način ekološku problematiku. No upravo zbog toga potrebno je razlikovati humanu ekologiju kao znanost od znanstvene fantastike (»science fiction«) ili, točnije govoreći, na znanstvenim dostignućima zasnovane fantastike.

Rasprostranjena tehnika kompjuterske simulacije razvojnih procesa ne predstavlja nikakvu garanciju takvog razlikovanja. Mnogo je pouzdaniji kriterij razlikovanja znanstvenog od fantastičnog upravo to kakvu teoriju razvoja svijeta zastupaju različiti vodeći ekolozi. Teorija razvoja, shvaćena kao određena *politika* svjetskog razvitka, uvijek je implicirana u ekološkim raspravama. Ekološki pristup ekonomskom i društvenom razvoju karakteriziran je u pravilu nastojanjem da se ti problemi rješavaju planski (iz jednog centra) kao globalni svjetski problemi. Međutim, taj je zahtjev danas teško ostvariv, već i stoga što je povećavanje, a ne smanjivanje proizvodnje, stvarni problem najvećeg dijela suvremenog čovječanstva. Socijalističke zemlje, da o nerazvijenim zemljama i ne govorimo, mogu se jedino tako približiti izgradnji komunističkog društva u kojemu će se zadovoljavanje primarnih i drugih potreba ljudi zadovoljavati neovisno o veličini radnog doprinosa pojedinca, dakle na sličan način kao što je raspodjela organizirana u današnjoj obitelji. Što se nerazvijenih zemalja tiče, njihov je problem bio i ostaje: kako izaći iz tzv. začaranog kruga siromaštva. Stoga je i razumljivo što su predstavnici takvih zemalja okarakterizirali zahtjeve nekih eminentnih ekologa za zaustavljanjem industrijskog razvoja kao neznanstvene i čak rasističke teorije.

Ekonomski razvoj i ekologija

Problemi ekonomskog razvoja oduvijek su bili u središtu zanimanja političke ekonomije i drugih ekonomskih nauka. Ti problemi, osobito od vremena Davida Ricarda na ovamo, predstavljaju jedno te isto područje istraživanja ekonomije i ekologije.

Još je merkantilizam, kao vladajući pravac ekonomske teorije i ekonomske politike u doba prvobitne akumulacije kapitala, isticao stjecanje kapitala i njegovo neprekidno oplodivanje kao osnovnu svrhu privređivanja. Fiziokrati su na ekonomski razvoj gledali kao na potrebu usklađenog razvoja svih privrednih grana s razvojem poljoprivrede. Adam Smith je u djelu *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda* isticao važnost i onih faktora razvoja (problemi stanovništva, tehnologije itd.) na koje upozorava i moderna ekologija.

Eminentno ekološko pitanje utjecaja ekonomskog procesa na prirodnu okolinu među prvima je sistematski istraživao D. Ricardo. Riječ je o poznatoj teoriji nužnosti opadanja profitne stope prelaskom na obradu sve lošijeg zemljišta »u mjeri u kojoj se stanovništvo povećava, uslijed čega dolazi do povećanja najamnina i do smanjenja profita sve dok se ne dođe do jednog stagnantnog stanja u kojem *ne bi više bilo ekonomskog napretka* (podcrtao I. B)«. ¹⁵ Građanski ekonomisti se od tada dijele na stagnacioniste (Sismondi, John Stuart Mill, Alvin A. Hansen i drugi) i antistagnacioniste koji su bez sumnje u velikoj većini. S tim u vezi treba međutim naglasiti da stanje u kojem »ne bi više bilo« ekonomskog napretka nitko od stagnacionista ne shvaća bukvalno. Jer, to bi bilo identično priznanju povijesne ograničenosti kapitalizma, koji i Ricardo i drugi stagnacionisti shvaćaju kao »prirodni« sistem proizvodnih odnosa.

Ekonomistima stagnacionistima i većini ekologa zajedničko je to što problemima razvoja prilaze s negativne strane ističući da postoje određene *granice* razvoja. Oni istražuju faktore koji sprečavaju ekonomski i ugrožavaju biološki razvoj čovječanstva, a ne one faktore koji razvoj unapređuju.

Karakteristično je da se i na primjenu moderne tehnologije, odnosno na industrijsku revoluciju u slabije razvijenim zemljama gleda prvenstveno s negativne strane zagađivanja čovjekove okoline, isprcljivanja pojedinih sirovin-
skih resursa i mogućeg širenja privremene nezaposlenosti u tim zemljama. »Nezaposleni iz 1990. godine — smatra ministar SR Njemačke Eppler — već su rođeni. Tko bi htio osigurati za 300 milijuna nezaposlenih u 1980-toj radna mjesta od po 40 000 maraka za svako mjesto, trebao bi za to 12 000 milijardi maraka, dakle stotinu puta više nego je iznosio savezni budžet u 1973., u kojemu je stavka pomoći nerazvijenima iznosila nešto više od dva posta. Investiciona sredstva koja bi se mogla namaknuti u zemljama u razvoju i industrijskim visokorazvijenim zemljama, kako javna tako i privatna sredstava, činiti će uvijek samo beznačajni dio spomenute svote. Kod toga još zane-
marujemo to što neke investicije eliminiraju više radnih mjesta, nego što novih otvaraju.« ¹⁶ Eppler vidi rješenje o korištenju »primjerene« tehnologije (počev od običnih konzervi u funkciji posuda za vodu do strojeva s malim radnim učinkom koja bi garantirala stabilan nivo zaposlenosti, ali i trajnu zaostalost kao pravu stranu medalje takve razvojne politike.

Slična gledišta susreću se i u domaćoj ekološkoj literaturi u obliku ne-
osnovanih optužaba protiv upotrebe pesticida, odnosno nerazumijevanja društvenih proizvodnih odnosa koji tu ili tamo navodno onemogućuju rentabilno korištenja suvremene tehnologije. »Primjer Zelene revolucije (od koje uostalom i mi očekujemo mnogo u poljoprivredi — pr. op.) tako postaje značajan upravo kao primjer jednodimenzionalnog mišljenja i jednosmjernih odluka... S tim se greškama susrećemo i pri »kupovanju tehnologije« koja nije primjerena određenim uvjetima. Tako, na primjer, najmoderniji kombajn američke proizvodnje u Indiji je uglavnom beskoristan. Radi se o tome da je američki kombajn primjeren zemljišnom posjedu većine američkih farma, te

¹⁵ Đorđe Pribičević: *Isto*, str. 1812.

¹⁶ *Von Schumachers Eierkarton-Maschine lernen*, »Frankfurter Allgemeine Zeitung«, Nr. 161 od 14. srpnja 1973, str. 9.

da on daje optimalne rezultate između određenog zemljišnog minimuma i maksimuma. Kada s njime pokušamo operirati na rasparceliranim posjedima Indijskih seljaka, korist od njegove primjene je tako reći nikakva.

Međutim, očigledno je da u svijetu — nastavlja isti autor pogađajući pravu bit stagnacionističkih modela razvoja u ekološkoj interpretaciji — u kojem SAD sa svega 6% stanovništva iskorištavaju 40% svjetskih sirovina i troše 35% ukupno proizvedene energije, ne možemo naći rješenja samo u remodelaciji tehnologije već prije svega u kriterijima za preraspodjelu svjetskog bogatstva. Kada bi sve ostale zemlje u svijetu koristile onoliko sirovina po stanovniku koliko danas koriste SAD, ukupna bi potrošnja sirovina porasla za više od 7 puta, što bi dovelo do vrlo brzog iscrpljenja. Time naravno stižemo na teren politike, no time istovremeno pokazujemo kako kritičan raspon između razvijenih i nerazvijenih zemalja prijeti da u budućnosti postane dominantni svjetski sukob.¹⁷

Dakle, hipoteza o jedva premostivim granicama razvoja zajednička je ekonomistima teoretičarima stagnacije i većini vodećih ekologa. Različita su dakako objašnjenja nužnosti stagnacije. Tako najvažniji predstavnik teorije seksualne (dugoročne) stagnacije Alvin H. Hansen smatra da su visokorazvijene kapitalističke zemlje dostigle takav nivo razvoja kada gube snagu klasični dinamički stimulansi u investiranju. On uzorke stagnacije vidi u opadanju tempa porasta stanovništva u tim zemljama, prestanku naseljavanja novih područja i smanjivanju tehničkih izuma povezanih s uštedama u radu. Zanimljivo je da nasuprot Ricardu, koji je smatrao da porast stanovništva vodi u stagnaciju, Hansena drži da je to preduvjet održavanja visoke stope ekonomskog rasta. Poželjnu ravnotežu ekonomskih snaga i procesa na nivou pune zaposlenosti moguće je ostvariti samo smišljenom državom intervencijom. Hansen se time predstavlja kao izraziti pobornik državne intervencije u kapitalističkoj privredi i prethodnik onih ekologa koji traže intervenciju na globalnom planu svjetske privrede. Oni većinom zamišljaju osnivanje neke vrste jedinstvenog planskog centra sa snagom »odlučivanja« o tempu porasta stanovništva, korištenju sirovinskih izvora i sl. za svijet u cijelini i za sve njegove dijelove.

Među pristašama stagnacionizma susrećemo pored niza uglednih ekonomista i ekologa također i mnoge poznate političare i državnike iz raznih zemalja svijeta. »Greška D. Ricarda, kao i ranije Th. Malthusa, koji je prvi razradio teoriju o ekspanzionalnom trendu porasta stanovništva, jest u tome što nisu vidjeli brojnije faktore koji djeluju u suprotnom ili drugačijem smislu od onih na koje su oni ukazali, uslijed čega njihove teorije tada nisu mogle biti prihvaćene kao validne. Danas je stanje već drugačije: i demografska eksplozija od polovice ovoga stoljeća i problemi iscrpivosti resura o kojima je bilo govora, ponovno uskravaju neomaltuzijanstvo kao i neorikardijanstvo. Ovo posljednje u smislu sve većeg broja ekonomskih teoretičara, ali i političara, koji ekonomski rast, odnosno stopu ekonomskog rasta, umjesto najstetičkim pokazateljem ekonomskog napretka, počinju smatrati najstetičkim pokazateljem ekonomskog i socijalnog zla. To su tzv. zirogrosisti (zerogrowth), koji se zalažu za poduzimanje svih mjera da stanovništvo svijeta postane stagnant-

¹⁷ Nenad Prelog: *Isto*, str. 787.

no, dakle da neto-demografska stopa rasta padne na nulu, ili čak postane negativna, te da se i ekonomski razvoj obustavi, tj. da se osigura samo dosadašnja proizvodnja, ali ne i povećanje proizvodnje obzirom na *ekološku pogubnost industrijskog načina proizvodnje* (podcrtao I. B.).¹⁸

Ne podcjenjujući ozbiljnost ekoloških problema o kojima je naprijed riječ, jasno je da realni svijet u kojemu živimo ne poznaje i ne priznaje dilemu *ili industrijski ili neki drugi »način proizvodnje«*. S druge strane poznato je da marksistička ekonomska teorija ne priznaje postojanje granica ekonomskog razvoja kao takvog, nego razvoj promatra u perspektivi nastajanja, razvitka i propadanja različitih društveno-ekonomskih formacija. Marx je posebno razradio teoriju kopitalističkog ekonomskog razvoja, a kontinuirani ekonomski razvoj izrijeком ističe kao *conditio sine qua non* izgradnje besklasnog društva.

Stagnacionističke teze, posebice s ekološkom argumentacijom, u biti su odraz kriznog kretanja svjetske kapitalističke privrede i izraz želje da se sistemom konzervira makar i uz cijenu zaustavljanja daljnjeg ekonomskog razvoja. Stanje stagnacije često je za monopolni kapital drugo ime za sigurnost monopolskih superprofita. To je vjerojatno i navelo takve poznavaoce kapitalizma kao što su Paul Baran i Paul Sweezy da ustvrde kako je stanje stagnacije normalno stanje razvijenog kapitalizma, povremeno prekidano revolucionarnim tehničkim inovacijama koje su više plod slučajja nego logičkog funkcioniranja samog sistema¹⁹. Dakako, taj je stav teško izmiriti s marksističkim učenjem o bitno dinamičkom karakteru kapitalističkog sistema sve dok kao takav — postoji!

Bez obzira na pitanje intelektualnog poštenja i klasne opredijeljenosti vodećih ekologa-stagnacionista, treba reći da je danas vrlo teško govoriti o jednoj ili jedinstvenoj teoriji razvoja s pretenzijama na univerzalno važenje. Problem nije u tome što u klasičnoj marksističkoj ekonomskoj nauci ne bismo imali sve elemente jedne takve teorije. Teškoća je što živimo ne samo u svijetu u kojemu naporedo imamo dva u biti različita načina proizvodnje, nego još više što je jaz između bogatih i siromašnih zemalja veći nego ikada u povijesti čovječanstva. U tim okolnostima mora svaka teorija koja pretendira na potvrđivanje u stvarnosti računati sa slijedećim činjenicama:

a) da je brzi ekonomski razvitak jedna od bitnih karakteristika suvremenog svijeta; diktira ga potreba da se novopridošlim žiteljima osiguraju zaposlenja i životna sredstva, kao i stalno povećavanje životnog standarda ljudi;

b) da se problem ekonomskog razvoja bitno drugačije postavlja u kapitalističkim i u socijalističkim zemljama; u prvim je izraz nastojanja da se očuvaju dani proizvodni odnosi, dok je u drugima preduvjet izgradnje komunističkih društvenih odnosa;

c) da je jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja sve dublji; to čini svaki zahtjev za obustavljanjem ekonomskog razvoja krajnje neprihvatljivim i reakcionarnim sa stajališta nerazvijenih zemalja, jer bi ih osuđivao na siromaštvo kao trajnu perspektivu.

¹⁸ Đorđe Pribičević: *Isto*, str. 1812.

¹⁹ Paul Baran-Paul Sweezy: *Monopolni kapital*, Stvarnost, Zagreb, 1969, poglavlje 8.

Novija ekonomska literatura vrlo je bogata analizama pojedinih naprijed spomenutih problema. To se odnosi kako na građansku ekonomsku teoriju (Keynes i sljedbenici), kao i na marksističku političku ekonomiju s posebnim interesom za probleme ekonomskog razvoja u socijalizmu (sovjetska teorija o nužnosti bržeg rasta prvog odjeljka privrede, jugoslavenski model samoupravljanja u privredi i društvu itd.). Istraživanja se ne zadržavaju samo na teoretskim modelima, nego su posvuda u svijetu i stvar praktične ekonomske politike. Razlog tome već smo istaknuli: problemi i mogućnosti razvoja bitno su drukčiji u zemljama s golemim mogućnostima akumulacije koju samo treba racionalno iskoristiti od onih zemalja koje u uvjetima nerazvijenosti muku muče da akumuliraju skromna sredstva za ubrzavanje ekonomskog razvoja.

U takvom svijetu tražiti uspostavljanje granica razvoju na postojećem nivou zadovoljavanja ljudskih potreba može zvučiti u ekološkoj argumentaciji upozoravajuće poput prijetnje sudnjim danom. No to sa znanstvenog i moralnog stajališta ostaje goli apel i filozofija sitnih koji bi to željeli i ostati na račun nerazvijenog i gladnog dijela čovječanstva.

Gdje leže granice rasta?

U osobito šokantnu obliku pitanje granica rasta postavljeno je u jednom od danas najčitanijih djela svjetske literature, koje su Dennis L. Meadows i suradnici objavili pod naslovom *Granice rasta* još godine 1972. Djelo je objavljeno istodobno na više svjetskih jezika i u međuvremenu je doživjelo niz ponovljenih izdanja. Zaključak na kojemu kategorički inzistira spomenuta grupa učenjaka s MIT-a (Massachusetts Institute of Technology) zvuči zastrašujuće: »Ako se ne promijene sadašnje stope rasta stanovništva, industrijalizacije, zagađivanja, proizvodnje hrane i nemilosrdnog iskorištavanja prirodnih bogatstava, granice rasta na ovom planetu bit će dostignute već negdje u slijedećih stotinu godina. Najvjerojatniji rezultat nastavljanja sadašnjeg stanja bit će nagli i nekontrolirani pad, kako stanovništva tako i industrijskih kapaciteta.«²⁰

Iako u nas nije prevedeno, ovo djelo vrlo je mnogo i, rekli bismo nedovoljno kritički i komentirano kada se uzme u obzir da za nas model stagnantne vlastite i svjetske privrede ne može nikako biti ideal. S druge strane, jasno je da ni stanovništvo svijeta ni sadašnje energetske sile na usluzi čovjeku ne mogu rasti u beskonačnost, pa se popularnošću same teme može objasniti i popularnost spomenute studije kao nečega što nam u najmanju ruku govori o razvoju »ekološke svijesti.«²¹

Međutim, da bi jedna studija s tako dalekosežnim zaključcima bila znanstveno korektno izvedena, potrebni su brojni preduvjeti. Danas malo koga može impresionirati da li su stručnjaci MIT-a uz pomoć kompjutera ili bez njege simulirali određene procese i tako došli do stravične dileme — stati s

²⁰ Dennis Meadows: *Isto*.

²¹ Nenad Prelog: *Isto*, str. 791.

razvojem ili ćemo svi skupa propasti! Propast bi svakako uslijedila čak i kada bismo našli rješenje u pogledu sirovina i energije, jer su svi faktori (nekontrolirani porast stanovništva, zagađivanje okoline) međusobno uvjetovani i neraskidivo povezani. Tako Meadows i suradnici idu zapravo i dalje od poznatih Malthusovih premisa publiciranih još 1789., pošto tvrde da ni zaustavljanje porasta stanovništva ništa ne pomaže — sve bržim tempom potrošnje i postojeći broj od blizu četiri milijarde ljudi ubrzo bi iscrpio ograničene mogućnosti prehrane.

Do navedenih zaključaka autori *Granica rasta* došli su metodom procjene budućeg kretanja spomenutih osnovnih parametara ljudskog postojanja i djelatnosti. Radi se o nedokazanim pretpostavkama, od kojih je samo neke moguće prihvatiti. Mi možemo pretpostaviti da će stanovništvo svijeta stvarno rasti po ovoj ili onoj stopi rasta. No sudbina tog većeg ili manjeg broja stanovnika ovisi o odlučujućoj mjeri o budućem tehničkom progresu. Taj se pak nipošto ne može prognozirati, pogotovo ne za razdoblje od stotinu i više godina. Samim tim nameće se kao logično pitanje opravdanosti ovakvih »raporata« o položaju i sudbini čovječanstva. Senzacionalistička upozorenja kako »nešto« treba odmah poduzimati za spas čovječanstva mogu golicati maštu čitalaca, ali zahtijevaju temeljitiju argumentaciju od one kakav zrak udišemo u gradovima.

Mnoge veličine kojima operiraju autori *Granica rasta* uzete su kao točne, iako su stručnjaci u takvim procjenama kao što su rezerve raznih sirovina ili kapitala vrlo nesuglasni. Osim toga, oskudica pojedinih sirovina ili energije redovito je stimulans novim otkrićima, o čemu se u *Granicama rasta* ne vodi računa. To je opravdano s obzirom na teškoće koje smo spomenuli, ali je nedopustivo kod pokušaja sagledavanja granica ekonomskog razvoja svijeta u ime ovih ili onih ekoloških okvira toga razvoja. Zbog takvog metodološkog pristupa proizlazi da granice rasta nastupaju i ako se promijene u pozitivnom smislu pojedine veličine (stanovništvo, sirovine itd.). Drugim riječima, granice rasta su unaprijed pretpostavljene, a ne slijede iz modela razvoja kao takvog.

Kao u slučaju sredstava za borbu protiv štetočina, kojima se navodno trujemo, stručnjaci smatraju da su mnoga upozorenja Meadowsa i suradnika u pogledu zagađivanja okoline netočna ili pak problematične naravi. Dok sa sigurnošću nije poznato čak ni to da li svijet stoji pred vrućim ili hladnim klimatskim razdobljem, dnevno se otkrivaju sve bolje metode suzbijanja regionalne i lokalne zagađenosti (naselja, vodenih površina itd.). U svakom slučaju, dilema industrijalizacija ili zagađivanje utopijske je naravi — stvarni problem su još uvijek visoki troškovi zaštite, koje je slabije razvijenim zemljama teže podnositi. Važan su čimbenik pri tom i vladajući proizvodni odnosi koji tu vrst troškova unaprijed računaju ili ne računaju: «... većina stručnjaka koji se bave problemima ekologije smatra da je stanje u SSSR i većini socijalističkih zemalja Istočne Evrope bolje nego u većini kapitalističkih zemalja na približno istom stupnju razvoja. S jedne strane tu igra veliku ulogu nepostojanje profitnog motiva kao glavnog pokretačkog motiva privređivanja u kapitalističkim zemljama, što omogućava da se izbjegavaju najvidljivije ekološki negativne investicione odluke. S druge strane zdravstveni i drugi standardi su u SSSR i drugim socijalističkim zemljama u pravilu stroži od standarda većine kapita-

lističkih zemalja, zbog činjenice da u ovima posljednjima moćne grupe pritisaka pojedinih privrednih grana ili velikih monopolističkih poduzeća vode oštru borbu protiv suviše rigoroznih standarda.«²²

Grupa ekologa oko Meadowsa vrlo je određena kako u pogledu isticanja određenih granica rasta tako i u uvjerenju da je stvarno *moguće* zakočiti ekonomski razvoj. »Svjesno predviđeno ograničavanje razvoja bit će teško, ali ono nije nemoguće.«²³ No da bi to bilo i formalno moguće u svijetu u kojemu živimo, očito bi bilo potrebno postojanje jedinstvenog svjetskog planskog centra s istim, pa i većim ingerencijama od onih kojima obično raspolažu vlade pojedinih zemalja. Čak i u tom slučaju postavljalo bi se pitanje kriterija po kojima bi se provodile predložene mjere kočenja daljnjeg privrednog razvoja, tj. kako i kojim tempom u pojedinim regionima i dijelovima svijeta bi se to vršilo? Nerazvijene zemlje svakako se ne bi, pa ni pod prijetnjom sveopće katastrofe, složile s takvim kočenjem privrednog razvoja koji bi konzervirao postojeće razlike u bogatstvu i životnom standardu između njihovih žitelja i stanovništva u visokorazvijenim zemljama. S tog stajališta zahtjevi Meadowsa i suradnika krajnje su sumnjivi i neznanstveni čak i kad bismo načas pretpostavili da zbog brzog ekonomskog rasta čovječanstvu doista prijeti katastrofa.

U svijetu u kojemu živimo bilo bi svakako zaustavljanje razvoja još veća katastrofa od one koju nam proriču ekolozi poput Meadowsa, pa se takvi neznanstveni zahtjevi ne mogu u ime ozbiljne znanosti i kao što je ekologija ozbiljno ni postavljati. Uz ekonomski razvoj vezani su i suviše veliki ciljevi i stremjenja socijalističkih zemalja i zemalja u razvoju, što stagnacionističke teze ove vrste čini a priori neozbiljnim i neprihvatljivim.

²² Đorđe Pribičević: *Isto*, str. 1804.

²³ Dennis Meadows: *Isto*, str. 164.